
MARINELA GARCIA SEMPERE

**SOBRE LA DIVERSITAT DE
MANIFESTACIONS LITERÀRIES
EN LA SEGONA MEITAT DEL
SEGLE XV: CONTACTES ENTRE
LES OBRES I ELS AUTORS**

INTRODUCCIÓ

El ric panorama de les lletres catalanes del segle xv proporciona sempre estímuls nous. És un temps d'evolució de les tendències literàries, que compta amb una variada i extensa nòmina de textos, representants de gèneres igualment variats i que solen tenir una certa continuïtat en el segle xvi. En aquest treball presente algunes reflexions al voltant de qüestions acceptades comunament quan es parla d'aquest període, com el fet de dividir l'obra profana i l'obra religiosa de molts autors en dos sectors diferenciats i aparentment irreconciliables. Donaré exemples dels possibles lligams entre els dos grups d'obres, com també de l'existència d'ambicions literàries molt semblants en unes i en altres. Finalment, amb el suport d'un dels textos representatius del corrent realista i eròtic, tractaré de justificar per què cal entendre aquestes obres en una clau més irònica que seriosa,¹ raó probable del fet que molts autors de l'època tinguen composicions de to elevat i, alhora, altres de caràcter més irònic i burlesc. Tot açò per intentar entendre millor l'evolució de les lletres catalanes en el pas de l'Edat Mitjana a la Moderna.

Lola Badia ens va fer veure (1988: 13-51) la precisió i l'abast que cal donar a les etiquetes historiogràfiques en analitzar la d'«Humanisme» referida a la corona d'Aragó en les dues darreres dècades del xiv i la primera del xv, amb dades sobre un nombre important d'escriptors i traductors de l'època. Així mateix, sabem que l'etiqueta

(1) A aquest aspecte apunten els estudis d'Antònia Carré sobre l'*Espill* de Jaume Roig –per exemple Carré (1984)–; i així mateix els de Martínez i Micó (1989-90 i 1992).

«Decadència» aplicada en general als segles XVI, XVII i XVIII ha quedat obsoleta (Rossich 1989, 1990, Escartí 1993). També han ocupat l'atenció de la crítica les d'«Escola Valenciana» o «Escola satírica valenciana» (Martínez i Micó 1992, Ferrando 1996), que fan referència a la producció d'un grup d'escriptors valencians de la segona meitat del XV.² Aquestes consideracions ens porten a ser prudents amb alguns conceptes transmesos per la història literària, els quals s'han de tractar amb certes reserves o, almenys, amb matisacions: és el cas de la diferenciació entre una tertúlia de caràcter burgès al voltant de Bernat Fenollar i una altra aristocratitzant al voltant de Joan Roís de Corella; de la seriositat dels continguts de moltes composicions 'satíriques'; de la consideració del bilingüisme d'alguns escriptors d'aquella suposada escola; de la caracterització d'una escola valenciana enfront de la corresponent catalana; de la diferenciació entre la primera meitat i la segona del segle atenent a factors com ara el trasllat de la cort del Magnànim a Nàpols el 1444, etc.

1. LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XV I LA TRADICIÓ LITERÀRIA

Emili Casanova conclou en un estudi sobre Ausiàs March que:

ni per mentalitat, ni per temàtica pretenia fer cap innovació en aquest camp [el del lèxic] ni acostar-se al parlar del poble. Ell escrivia amb el material lingüístic que coneixia, el de València, elevat a categoria literària pels seus antecessors i per ell [...] March és un autor encara medieval per la llengua usada i per la temàtica de la seua obra. Està més prop de sant Vicent Ferrer que dels escriptors valencians del segle d'or, com Martorell, Corella, Villena o Jaume Roig. (1999: 170)

Malgrat les diferències que separen Ausiàs March dels creadors més joves com Joan Roís de Corella, Bernat Fenollar, Narcís Vinyoles, i altres, malgrat no ser representant de les innovacions que caracteritzen la segona meitat del segle, Ausiàs March era un autor reconegut i com a tal es tractava.³ Si aquells creadors més joves introduïen canvis respecte de la tradició anterior, com ara el marcat caràcter realista, la profusió d'escrits en col·laboració, o l'abundància de lèxic d'extracció popular, també hi ha un manteniment d'aspectes importants de la tradició heretada i March era una part de la tradició. Per aquesta, i per altres raons, haurem de tenir present que, si bé es cert que la producció literària de les darreres dècades del XV es presenta sota formes molt variades i diferents, i que lingüísticament es pot parlar d'un estil més acostat a formes cultes i d'un altre popular, no s'han de perdre de vista la tradició literària, els models a imitar.

Ja comptem amb bastants estudis sobre les intertextualitats entre els poemes d'Ausiàs March i les obres de Joan Roís de Corella (Mcnerney 1983, Annicchiarico 1991-92, Badia 1993, Cabré-Turró 1995, Cantavella 1999, Wittlin 1997, Martínez Romero 1998 i 2001a, Cingolani 1999, Alemany 2000). Fins i tot s'ha distingit

(2) Fins i tot podem recordar que el segle XV en les nostres històries de la literatura ha estat qualificat de diverses maneres perquè s'ha considerat, en general, una època de trànsit. Nicolau d'Olwer el qualifica com període "clàssic", Rubió i Balaguer com Renaixement, etc. (Molas 1986). El tall dialèctic que hauria de separar l'Edat Mitjana del Renaixement en un punt no exactament determinat del segle XV (1453? 1492?) és una doctrina vuitcentista que ha estat profusament sotmesa a crítica (Ferguson 1948); d'altra banda, posicions com la de Curtius (1948) donen una periodització que, precisament, deixa el segle XV al centre de tota una etapa cohesionada que va de l'any 1000 a la revolució industrial. En opinió de Huizinga (1930) el segle XV té sentit per ell mateix.

(3) Hi ha diversos treballs sobre els ressons de March en els escriptors més joves del segle XV. Vegeu, per exemple, les aportacions de Cingolani (1999), Alemany (2000) i Martínez Romero (2001a).

(Cingolani 1999) entre intertextualitats degudes únicament a la reproducció d'un o de més versos marquiens i intertextualitats procedents d'al·lusions, d'evocacions de determinades cobles o poemes, de manera que, en opinió de Cingolani, en alguns versos de Roís de Corella, com també en el seu *Parlament*, es pot llegir la defensa d'una passió amorosa totalment cristiana, una certa crítica matisada als versos de March que expressen els dubtes del poeta i les seues fluctuacions personals en el terreny amorós. Corella sabia que el seu lector coneixia el posicionament amorós de March, i fins i tot en algunes de les seues composicions el pressuposa (Martínez Romero 2001a). D'altra banda, tots dos fan ús de la llengua literària pròpia del segle xv en el seu estament social (Casanova 1999 i 1999b). Per tot plegat, no ens ha de sorprendre la imitació de l'un per part de l'altre.

Roís de Corella era també un exemple a imitar per a altres escriptors del seu temps, com Joanot Martorell i, a més, s'ha presentat com el cap visible d'un grup d'escriptors de procedència aristocratitzant, en contrast amb el qual n'hi ha un altre, de procedència burgesa, amb Bernat Fenollar com a centre. És el cas que, segons en quins aspectes, no hi ha tanta diferència entre els escriptors del cercle de Corella i els del de Fenollar. En l'*Espill* de Jaume Roig, per exemple, desbordant de realisme irònic, de to burlesc i exagerat i escrit en una llengua propera a la parla popular, el protagonista defensa finalment una vida de castedat i d'aïllament, separat de les dones, tot seguint el consell de Salomó, actitud gens contrària a l'amor cast i pur que defensava Corella i que, impossible d'aconseguir en aquest cas, condueix a la soledat.

El mateix Fuster (1962), a pesar d'establir una dicotomia entre el grup d'escriptors burgesos i el dels aristocratitzants en les darreres dècades del segle xv, ja va fer veure els contactes freqüents que es produïen entre ells i com, per exemple, Corella i Fenollar manifesten una mútua admiració en els versos que es dirigeixen. En el poema «A Bernat del Bosch»⁴ Corella fa una crítica virulenta contra el personatge, en la línia dels vituperis a Caldesa però que recorda també alguns dels escriptors del corrent realista, per la crítica, per la ironia, per la referència a un personatge real, per l'aparició de llocs que es poden identificar en la València de l'època, etc. En aquest mateix sentit, Bernat Fenollar, en obres com *Lo procés de les olives*, fa una literatura pròpia del que s'identifica amb un corrent realista, farcit d'expressions col·loquials, jocosos, etc.; i en altres com la *Istòria de la Passió* ens fa veure que coneix les preferències dels escriptors aristocratitzants —per exemple, usa epitafis, tan del gust de Corella, a qui, d'altra banda havia dirigit una demanda i de qui havia sol·licitat que fos jutge en la *Qüestió*; i dirigeix una demanda al mateix Ausiàs March, que aquell respon. L'estil elegant del decasíl·lab, el llenguatge comú de la València del xv, la utilització de cultismes i l'aparició moderada de dialectalismes ens remetent al defensor del llenguatge culte que hauria estat autor, així mateix, de

(4) Estudi recent d'aquest poema en Martínez Romero (1998).

les *Regles de esquivar vocables e mots grossers e pagesívols*, si és que realment ell en fou l'autor (Badia 1999).

Les reflexions anteriors són una mostra de com, en realitat, les relacions literàries entre els escriptors del xv traspassen les barreres que hom ha establert amb posterioritat. Tres figures representatives com Ausiàs March, Joan Roís de Corella i Bernat Fenollar han estat els models.

2. OBRES DE TEMA RELIGIÓS. INTERTEXTUALITATS.

Un altre aspecte que ha estat indicat en tractar la producció valenciana de les darreries del xv és el de la dicotomia entre les obres de caràcter religiós i les de caràcter profà i, en relació amb aquesta, les valoracions de les obres de tema religiós tot tenint en compte consideracions de tipus teològic i doctrinal més que no literàries, quan en alguns casos aquestes obres igualaven en ambició estètica les de tema profà dels seus autors i usaven procediments semblants. S'ha estudiat com les obres profanes de Roís de Corella manifesten una defensa de l'amor en un sentit estrictament cristià, de manera que no contradiuen en absolut el missatge de la seua obra religiosa (Cingolani 1998). Pel que fa a Fenollar, en el mateix *Procés de les olives*, recollit per Miquel i Planas en el que anomena *Cançoner satíric valencià* (Miquel i Planas 1911), que té un to completament oposat al dels seus versos devots, Moreno fa una darrera resposta a Fenollar tot dient-li que ha 'contrastat' amb ell només per passar l'estona, i afegeix:

Honest confessor: les vostres olives
són morals virtuts que llancen pinyol
de ànima i cos i del caragol,
eixint belles flors de vostres genives (Fenollar 1988: 88)

De manera que el to jocós i intranscendent dels versos del *Procés* no és un obstacle per als del to solemne d'altres composicions ja que, com recorda Moreno, es tracta només d'un entreteniment.

En la factura literària, els escrits de tema religiós usen procediments comuns amb els de tema profà; així, la prosa de Felip de Malla, pròxima a la prosa artitzada de Corella.⁵ La mateixa *Istòria de la passió* és un bon exemple en aquest sentit, per això li dedicarem tot seguit algunes línies.

La *Istòria de la Passió*⁶ és la més extensa de les tres obres que componen el volum imprès el 1493 i conegut com *Lo passi en cobles*. Està formada per un total de 410 estrofes de vuit versos decasíl·labs en les quals van intervenint alternadament Bernat Fenollar i Pere Martines. Les altres dues que l'acompanyen en el volum són la *Contemplació a Jesús crucificat*, del mateix Fenollar i de Joan Escrivà, i l'*Oració a la verge Maria* de Joan Roís de Corella. La *Istòria*, de caràcter narratiu, explica la Passió

(5) Vegeu en aquest mateix sentit Ferrando (1999) que estudia un text religiós del xv escrit també en la prosa artitzada de les darreries del xv.

(6) L'única edició moderna és la de Martí Grajales (Fenollar 1912). Jo mateixa he preparat una edició crítica del volum *Lo passi en cobles* en el qual es recull la *Istòria* (Fenollar et al. 2002).

des de la detenció de Jesús fins al soterrar, seguint bàsicament l'evangeli de Joan, que amplifica amb fonts devotes i apòcrifes. En la línia del franciscanisme medieval i del cristocentrisme propi del segle xv els autors han elegit el tema de la Passió, tan del gust del moment.⁷ La Passió es considerava com un dels moments claus de la vida de Jesús perquè implicava la redempció humana, perquè els innombrables patiments de Jesús conduïen a aquest punt cabdal del cristianisme; així es presentava en les *Meditationes vitae Christi* atribuïdes a sant Bonaventura, així apareixerà en la primera part de la *Vita Christi* d'Isabel de Villena. L'extens debat entre la *Justícia*, la *Misericòrdia* i l'*Umanal linatge* que hi apareix es justifica per la importància de la finalitat redemptora de la Passió. Una obra d'aspiracions tan elevades ben bé podia dedicar-se, com es va dedicar, a Isabel de Villena. Els llocs comuns del cristianisme, especialment els de tradició franciscana, hi tenen una important presència: i a tall d'exemples podem citar la crueltat aplicada sobre la figura de Jesús, el primer encontre amb Maria, la tovallola amb què cobreix Jesús quan el deixen nu abans de crucificar-lo, etc. Fenollar i Martines coneixien el tema que tractaven i el presentaven amb la dignitat i la precisió que li pertocava, tot seguint els mateixos paràmetres que altres textos devots del seu temps i que la tradició franciscana i devocional requeria.

Si en el tractament del tema l'obra segueix el que era habitual en la literatura devota del seu temps, la factura manifesta una clara ambició literària; per l'extensió del text, sense precedents en la literatura catalana anterior, per la utilització del vers decasíl·lab, tot i que no el clàssic, sinó el que es generalitza en el xv, amb cesura en la cinquena síl·laba; per alguns altres aspectes com són els següents:

1. *Istòria de la Passió*: el terme història en el títol ens remet a la *Història de Leànder i Hero* i a la *Història de Josef* de Corella, a la *Història de Jacob Xalabín*, a la introducció del *Tirant lo blanc*, en el qual s'expliquen les cavalleries de Tirant «segons reciten les següents històries».⁸ Com ha indicat Carlos García Gual (1988: 27), la novel·la medieval apareix amb la forma de relat històric, i adopta el nom més honorable d'història, en una confusió pròpia de l'Edat Mitjana. En el cas de la *Istòria de la Passió* no es tracta d'un relat en prosa, però molt probablement el caràcter narratiu de l'obra, el seu valor exemplar i la veritat del que es conta són els factors que determinen el terme i que el relacionen amb altres narracions del seu temps, de temàtica religiosa o no.

2. En altres llocs m'he ocupat dels planys de Maria en aquesta obra (Garcia 1999 i 1999b). Dins la fecunda tradició de la *compassio Mariae*, amb precedents en el *planctus* llatí i posteriorment en obres com el *Liber de Passione Christi, et doloribus, et planctibus Matris ejus* (Migne 1857-66, 182, col. 1133) atribuït a sant Bernat de Claravall, en el segle XII, Maria expressa el seu dolor durant la Passió de Jesús. Les estacions XIII i XIV del *Via Crucis* corresponen al descendiment i la sepultura de Jesús, escenes en què solen aparèixer els planys de Maria. Quan Nicodem i Josep d'Arimatea

(7) Sobre l'ambient religiós i el cristocentrisme en el segle xv vegeu Bataillon (1950), Darbord (1965), Álvarez Pelli-tero (1976) i Hauf (1990).

(8) Vegeu una revisió del terme història en el *Tirant* en Limorti (1999: 31-53)

abaixen Jesús de la creu, Maria demana que el posen a la seua falda perquè pugacarónar-lo, escena que, sense ser evangèlica, té molta popularitat i ha estat molt estimada pels místics i els artistes. En la XIV estació es fa la processó cap a la tomba, i Maria vol ser soterrada viva amb Jesús; finalment acompanya Joan a sa casa.

En la *Istòria*, l'escena de la *pietà* s'allarga dramàticament; Maria amb el cos de Jesús als braços fa un plany; la nit s'acosta i ella no vol deixar Jesús quan els seus acompanyants li aconsellen que cal soterrar-lo. En aquest moment pronuncia un altre plany en què manifesta el desig de ser soterrada amb Jesús. Aquest desig el trobem en altres textos de l'època com ara l'*Oració* de Joan Roís de Corella, en el mateix volum de *Lo passí en cobles*. Ramon Miquel i Planas (Roís de Corella 1913: lxxviii) donava com a font del plany en l'*Oració* un fragment de la traducció del mateix Corella de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, però he pogut comprovar que el text original llatí és més breu que la traducció de Corella del Cartoixà i dóna molt menys detalls. A banda del *Via Crucis* franciscà, l'escena té altres fonts com el *Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de Passione Domini* (Migne, 1857-66, 159, col. 287) i el *Liber de passione Christi, et doloribus, et planctibus Matris ejus* (Migne, 1857-66, 182, col. 1133), que diu: «aut si illum ponitis in sepulcro, me miseram deponite cum illo; mallem, quia et post id supererit mihi» (1140). El desig de ser soterrada amb Jesús, expressat breument en aquestes fonts anteriors, s'amplia en Corella com en Fenollar amb nombrosos detalls com, en el cas de Fenollar, la menció del cigne, per exemple, que canta abans de morir, o l'epitafi de la tomba.

Pel que fa a l'epitafi, hi ha una curiosa coincidència amb «Lo plant de la dolorosa d'Hero sobre lo cos de Leander» de *La història de Leànder i Hero* (Roís de Corella 1913: 117) quan el cos d'aquell arriba a la platja mort i ella l'abraça: «Quin plant sobre-l teu cos puch yo, encare viva, mirant a tu mort per mi, dignament plànyer?». Hero, com Maria, desitja morir, i que la dida amortalle els cossos de tots dos i els soterre junts.⁹ Però, a més, hi ha un epitafi, que reapareix en el *Tirant*, a la tomba de Carmesina i de Tirant. Prèviament Carmesina en el capítol 474 també fa un plany sobre el cos del seu estimat (Martorell 1990: 900-901). I quan mor, els enamorats són soterrats junts.

Ara podem concloure que, partint d'un fons devot conegut, la lamentació de Maria en l'obra de Fenollar i Martines té un clar contacte amb la *Istòria de Leànder i Hero* de Corella per la utilització de l'epitafi. I si Fenollar s'havia inspirat en aquest cas en Corella, com sembla que ho va fer, va elegir el mateix fragment que havia cridat, així mateix, l'atenció de Martorell.¹⁰ D'altra banda, l'actitud de l'heroïna de Corella ens remet a la de Maria en textos religiosos. En aquest punt no em puc estar de referir-me a March, com he fet en unes línies anteriors. Tant Fenollar com Corella podrien haver tingut present Ausiàs March, que en els versos finals del primer cant de Mort diu:

O Deu, mercè! mas no sse de que-t pregue,
sinó que mi en lo seu loch aculles.

(9) He tractat les relacions entre aquests textos en un altre lloc (Garcia Sempere 1999 i 1999b). Ara torne a fer-ne esment per la relació que tenen amb els textos que comente tot seguit. Done, en els apèndixs 1, 2 i 3, els planys comentats.

(10) Segons Martínez Romero (1998: 52) els versos de la *Istòria de la Passió* "puix dos voluntats que un-amor liga// un mal y una mort les deu departir" (v. 3126-27), són el revers de la moneda de l'epitafi de Corella.

No-m tardes molt que dellà mi no vulles,
puy l'esperit on es lo seu aplegue;
e lo meu cors, ans que la vida fine,
sobre lo seu abraçat vull que jaga:
Ferí-ls Amor de no curable plaga;
separà-ls Mort: dret es qu'ella-ls vehine.
Lo jorn del Juhy, quant pendrem carn e ossos
mescladament partirem nostres cossos. (March 1912, II: 79, poema 92, v. 241-250)

Pere Bohigas es refereix a aquests versos en els termes següents «El poeta acaba demanant a Déu, amb versos apassionats i de caràcter romàntic, que aviat pugui ajuntar-se amb la seua estimada» (March 1952-59, IV: 21). Per la seua banda, Archer (March 1997, I: 373) creu que: «El poema es tanca amb ironia dramàtica. Contradient l'afirmació d'amor espiritual, declara el seu desig d'abraçar la dona i afirma que, després del Dia del Judici, seran d'una sola carn que compartiran tots dos cossos».¹¹ No entenc bé per què Archer atribueix als versos un caràcter irònic. El que m'interessa remarcar és que, davant de l'estimada morta, Ausiàs March també expressa el seu desig de ser soterrat amb ella i m'atreviria a dir que, el fet d'utilitzar els verbs en tercera persona en els versos 247-248, el canvi de temps verbal, l'estructura mateixa, ens permeten llegir-los com si es tractara, altra vegada, d'un epitafi. De qualsevol manera, la relació Fenollar-Corella-March em sembla clara, i molt probable el record dels versos de March, que devien ser coneguts, perquè, per exemple, es tracta d'una composició traduïda per Romaní (March 1539, fol 85, dins Escartí 1997).

Yo ruego a Dios y no se de que ruegue
sino que a mi en su lugar acoja.
Luego em pos d'ella sin tardar me recoja
porque mi spiritu mas presto al suyo llegue.
Sea mi cuerpo antes de fallecido
entre sus braços ya muertos abraçado.
Amor y muerte juntos los ha llagado
muerte los juntas pues los ha dividido.
Porque aquel dia juntos nos levantemos
quando la carne y huessos cobraremos.

(11) Sobre les interpretacions possibles d'aquests versos, vegeu la versió catalana que apareix en l'edició de 1539 (Escartí 1997) "Perque lo jorn que pendrem carn e ossos//se troben junts al llevar nostres cossos". No concorda amb la interpretació d'Archer. M'atreviria a indicar que l'enamorat vol ser soterrat amb l'estimada i sap que estaran junts fins que el dia de la resurrecció dels morts altra vegada els seus cossos se separaran.

(12) Sobre la tradició literària dels animals recollits en els bestiaris, vegeu Martín (1996).

Voldria insistir en el fet que, per a amplificar un fons devot determinat, el plany de la *Istòria* utilitza recursos literaris basats en models del seu temps com ara Roís de Corella, i fins i tot Ausiàs March; o almenys que, per crear l'escena, fa servir tècniques similars a les que empraven aquells. I per acabar amb aquest punt afegiré que si l'epitafi connecta la *Istòria* amb la literatura profana de Corella, altres aspectes del mateix plany ens condueixen, així mateix, a la lírica profana: és el cas de la les imatges relacionades amb el cigne i amb la lleona.¹² Donaré com a exemple uns versos d'Andreu Febrer, que en un lai d'amor diu:

Que almenys finara mon greu plant,
d'on no sui plant,
com en chantant
planc e em dull e no l'és semblant
mon greu turment,
però bé sap que el cignes quan
va pus anant
aproïsmant
a sa mort, loras fa son chant
plus dolçament; (Febrer 1982: 98)

Aquests lligams de la *Istòria* amb la tradició profana es poden ampliar amb bastants exemples:

a) Altres imatges relacionades amb animals, que generalment procedien del que se'n deia en els *Bestiaris*: «Lavós l'unicorn d'eterna justícia / en faldes tan castes fareu adormir» (v. 3072-73); Jesús és un fènix (v. 3317), un pelicà (v. 3321), un ocell divinal (v. 3324) que canta en la creu les paraules.

b) S'actualitza una escena de l'evangeli amb la referència històrica al setge de Rodes (1444), setge que també apareix en el *Tirant lo Blanch*.

Fogit he yo, trista, la ira d'Erodes,
ab vós en Egipte fogint per gran por,
mas no he fogit les tan cruels rodes
dels falsos juheus, ans tota, com Rodes,
me trobe cercada ab aygües de plor. (vv. 3875-3880)¹³

c) Termes que remetent a la lírica dels trobadors: *defalt* (v. 2239), *trist lay e càntich* (v. 3870), a la tradició amorosa, «mirau lo meu cos y cor com tremola //naffrat sens mesura ab fletcha d'amor» (vv. 3853-54).

d) Termes que remetent a la tradició cavalleresca: *liça* (v. 192), *armes i malla* (v.194), *assalt* (v. 2236), *cimera* (v. 1294), *combat* (v. 970).

anau, lo meu fill, anau, ma speranza,
anau en lo camp de tota ultrança
y allí vencedor sereu trihunfant (v. 3239-41).

e) No es tracta només de Corella o de March, també hi ha el record d'altres autors de la tradició literària: «morir ans desige en creu amargosa // que viure deserta de tan beneyt fill» (v. 3833-34) ens recorda el famós *Deserts d'amichs, de bens e de senyor* de Jordi de sant Jordi (Sant Jordi 1984: 211). I amb el mateix Jordi de Sant Jordi podem relacionar la imatge del cofre. En la *Istòria* llegim:

Preneu, donchs, la creu, serà la fusina
hon nostre vil coure serà fet pur or,

(13) Els versos transcrits de la *Istòria* corresponen a l'edició que he preparat jo mateixa (Fenollar 2002).

y seca batent moneda divina,
gran taula, rich coffre, balança molt fina,
pesant a nosaltres lo vostre tresor (vv. 2763-2767)

Sereu la columna de nostre sant temple,
sereu lo rich cofre de preu infinit (vv. 3051-3052)

Car són richs cinch timbres, cinch pedres, cinch bales,
cinch caxes, cinch còfrens¹⁴ de preu infinit (vv. 3995-3996)

La imatge del cofre aplicada ací a la creu, a Maria i a les ferides de Jesús té una tradició en textos devots, però així mateix, una tradició en la lírica trobadoresca i en la poesia catalana; si ens fixem en els famosos *Stramps* de Jordi de sant Jordi, l'estrofa III diu:

Axi-m te pres e liatz en son carçre
amors ardents, com si stes en hun coffre
tancat jus claus, e tot mon cors fos dintre (Sant Jordi 1984: 170)

(14) Sobre els còfrens en els textos religiosos vegeu, per exemple, Kempis (1911: 16): "No manifestes a tots los hòmens totes les coses que dins los tancats retrets de la tua pensa són stojades; mas al saui e tement Déu obri dels teus secrets los segellats còfrens". *Lo quart del cartoxà* (Roís de Corella 1495, 76 verso) recull unes paraules de sant Agustí sobre les ferides de Jesús, en les quals també apareix el cofre: "res no-m derroca perquè stich ferm sobre la pedra [...] no-s minva lo tresor infinit de aquest cofre".

(15) Vegeu el que en diu Miquel i Planas (Roís de Corella 1913: lxxviii).

(16) Ribelles Comín (1929, 1: 542 i s). L'edició crítica més completa fins ara és la de Miquel i Planas (Roís de Corella 1913). Jo mateixa n'he preparat una de nova en Fenollar 2002.

(17) Vegeu també les opinions positives de Milà i Fontanals (1890, 3: 220) i Menéndez Pelayo (1945: 206).

Tal i com apunten els editors, la imatge es pot rastrejar des de Raimbaut d'Aurenga. Així doncs, la *Istòria de la Passió* està escrita per autors que coneixen i reconeixen la pròpia tradició literària. En el segle xv una gran part de la literatura encara té el caràcter doctrinal i exemplar que l'havia caracteritzada durant l'Edat Mitjana i que és comú a obres com la *Istòria* i a altres com les que es recullen en el *Parlament* de Corella, de tema mitològic. I, com a models exemplars, moltes narracions de tema religiós es presentaven amb la mateixa ambició literària que les de tema profà.

Encara voldria afegir unes paraules sobre una altra de les peces que formen part de *Lo passi en cobles*, l'*Oració a la verge Maria* de Joan Roís de Corella, que tanca el volum. Una composició de set estrofes de huit decasíl·labs clàssics estramps, amb l'escena de Jesús a la falda de Maria després del descendiment, que plora. L'*Oració* ha rebut una especial atenció per part de la crítica¹⁵ i ha estat objecte de nombroses edicions.¹⁶ S'ha destacat l'ofici del poeta, s'ha criticat la tècnica ampul·losa i declamatorià (Rubió 1984, 1: 460, Riquer 1964, 3: 278, Riba 1979: 21).¹⁷ Riba va qualificar l'estil de retòrica edificativa, el d'una obra d'un renaixentisme massa madur. Riquer reprén el tema de la retòrica edificativa i de les imatges ampul·loses. Si deixem de banda el major o menor grau de misticisme de l'*Oració*, en contrast amb la suposada ampul·lositat d'aquella, la tècnica literària ens remet novament a textos profans. Em centraré en uns versos de la darrera estrofa que fan referència a la Resurrecció:

qui, al terç jorn, traent del fondo carçre
los sants catius, lo veureu dins la cambra
més clarejant que-l sol alt en lo cercle (vv. 57-59)

Martí de Riquer (1964, 3: 275-78) ha indicat que l'aparició de Jesús ressuscitat a Maria es presenta en la primera versió de la *Vida de la sacratíssima verge Maria, en rims*, amb uns versos semblants a aquests, repetits després en la versió reduïda presentada al certamen de 1474, en la nova versió de la *Vida* i, finalment, en l'*Oració*. En tots els casos es repeteix la rima fènix amb el mot 'cambra'. El mateix Riquer (1985: 96-104) ha estudiat en altre lloc els *Stramps* de Jordi de Sant Jordi, inspirats en la famosa sextina d'Arnaut Daniel *Lo ferm voler q'el cor m'intra*, composició que també havien admirat Dant i Petrarca. Arnaut Daniel expressava amb l'estil del trobar ric la tensió produïda per l'amor cap a la seua estimada, pel desig d'entrar en la seua cambra i estimar-la en condició de *drutz*. El terme 'cambra' és un dels sis mots rima de la sextina.

Lo ferm voler q'el cor m'intra
no-m pot jes becs escoissendre ni onglas
de lausengier, qui pert per maldir s'arma;
e car nom l'aus batr'ab ram ni ab verga,
sivals a frau, lai on non aurai oncle
jauzirai joi, en vergier o dinz cambra. (Arnaut Daniel, dins Badia 1982: 152)

Ho cors donos, net de frau e delictel,
prenets de me pietats, bela dona,
e no suffrats quez aman vos peresca,
pus qu'eu vos am may que nulls homs afferma;
per que-us suppley a vos qu'etz le bells arbres
de tots bos fruyts hon valor grans pren s'ombra,
que'm retenyats en vostra valent cambra,
pus vostre suy e seray tant com visque. (Sant Jordi 1984: 176)

Com ha demostrat Riquer (1985: 96-104), Corella coneixia aquesta composició de Jordi de Sant Jordi, ja que l'havia imitada en una altra poesia profana seua. Per tant, és molt probable que la 'cambra' de l'*Oració* ens remeta a la tradició dels estramps, de Jordi de Sant Jordi, dels trobadors. Aquesta idea ve reforçada pel fet que en els *Stramps* Jordi de Sant Jordi fa servir com a mot rima el terme 'carçre', que també usa Corella en els versos citats. A més, en l'*Oració* Maria és un 'lluient carvoncle' i en els *Stramps* Jordi de Sant Jordi diu: «d'on quant vos vey ab les autres en flota // les jusmetetz, si com fay lo carvoncles» (Jordi de Sant Jordi 1984: 172). El «fred desmai de misticisme teològic» de què parlava Riba no és l'únic aspecte a tenir en compte a l'hora de llegir l'*Oració*. El gust per la plasticitat renaixentista que assenyalava el mateix Riba no deixa de banda la tradició literària rebuda, i en aquest sentit Jordi de Sant Jordi és un model, en la utilització del vers estramp, en la de rimes fènix com ara 'cambra' o 'carçre', i a través d'ell, ho és la rica herència de la poesia trobadoresca.

Amb tots aquests exemples podem concloure que, independentment del valor místic o ascètic de textos de caràcter religiós com els que hem comentat, de la qualitat

dels conceptes religiosos que transmeten, s'han d'estudiar en tant que obres literàries ja que en tenen moltes característiques; és el cas de l'exemplarisme, dels models a imitar, de les tècniques literàries. No podem oblidar ara que el segle xvi no veu desaparèixer les obres de temàtica religiosa, ans al contrari, i per raons que ara no tractaré, la producció de tema religiós hi és molt abundant. I obres de l'ambició de la *Istòria de la passió* les trobarem també en el segle xvi. És el cas de les *Obres en loors de la santíssima creu*,¹⁸ escrites per Beltran i Ferrandis¹⁹ i publicades a València el 1515 (Palàcios 1975). Considerades per Ferrando l'última gran mostra del cicle de poemes religiosos col·lectius de la nostra literatura clàssica (Ferrando 1983: 684), manifesten una ambició literària comparable a la de la *Istòria*.

En darrer lloc voldria referir-me a un altre aspecte que pot tenir interès per a l'estudi de les relacions entre la producció religiosa i la profana dels escriptors de la segona meitat del segle xv, ja que el coneixement d'uns i d'altres, així com l'anàlisi d'obres paral·leles sobre els mateixos temes condueix, sempre, a una millor comprensió d'aquells. M'explicaré amb un exemple: la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (València 1497) va ser considerada per Joan Fuster (Fuster 1968 i 1968b) com un text de caràcter feminista ja que, en contrast amb la forta misogínia de l'*Espill* de Jaume Roig, a qui coneixia l'abadessa, donava una visió molt positiva del gènere femení i, sobretot, explicava la vida de Jesús des del punt de vista de les dones (Maria, Maria Magdalena, etc). S'han donat posteriorment molts arguments per a matisar aquella afirmació de Fuster (Alemany 1993, Hauf 1995, entre d'altres), i en la mateixa línia cal afegir algunes consideracions noves (Garcia 2000).

És cert que la figura de Maria té un paper excepcional en la *Vita Christi*, mentre que la seua aparició en l'Evangeli és ben escassa. Com ha indicat Riquer (1964, 3: 461) hi ha una influència de l'evangeli apòcrif del pseudo-Mateu en la primera part de la *Vita Christi*, la que correspon a la nativitat de Jesús. El pseudo-Mateu (s. VII-VIII) és un dels apòcrifs sobre la vida de Maria més coneguts en l'Edat Mitjana, que explica la seua infantesa. Es va reelaborar de manera abreujada amb el nom de *De nativitate Mariae*, i va ser inclòs, posteriorment, en la *Legenda Aurea*. Per a la constant aparició de Maria en els episodis de la Passió hi ha altres fonts; és evident que hi té a veure la tradició medieval de la *compassio Mariae*, amb una de les manifestacions més conegudes en el *Liber de Passione Christi* comentat més amunt, en el qual s'explica amb detall el patiment de Maria durant tota la Passió. Per tant, els personatges femenins de la *Vita Christi* tenen una sèrie de precedents en la manera de ser presentats, en les característiques que hom els atribueix, etc., que han de ser considerats abans d'atorgar-los segons quin valor. En aquest sentit, textos posteriors, com el *Plant de la verge Maria* de Miquel Ortigues (Miquel i Planas 1915-20), o les *Cobles novelles de la Passió de Jesu Christ complides* (Aguiló 1900) mostren que la tradició de la *compassio Mariae* era ben coneguda en terres catalanes i s'han de prendre en consideració a l'hora d'estudiar aquells altres textos.

(18) Després de les set estrofes de la introducció i les dues de la invocació, el títol de l'obra és *Cobles en honor i glòria de Jesús, salvador nostre, i de la sua santíssima creu, en les quals se reciten moltes excel·lències i llaors d'aquella, fetes per Jaume Beltran i Vicent Ferrandis* (Palàcios 1975 a 5).

(19) Vegeu sobre els autors Ferrando (1983: 680-685 i 732-735). Tots dos van participar en el *Certamen en llaors del suavíssim nom de Jesús* (València 1513), inspirat per la pràctica franciscana de la devoció al nom de Jesús (Ferrando 1983: 729-731).

4. OBRES DE TEMA PROFÀ: ALTRES INTERTEXTUALITATS?

Em referiré to seguit a un text de tema totalment diferent als esmentats en l'apartat anterior; el *Col-loqui de dames*, una peça anònima en vers protagonitzada per tres dones i un vell, que apareix recollida en el *Jardinet d'Orats* (1496). Quan Ramon Miquel i Planas l'edita en parla molt poc; el caràcter eròtic dels versos sembla que el torba ja que li dedica uns qualificatius realment impressionants: «Finalment, del mateix “Jardinet d'Orats” es l'altra obra que publicuem, intitulada Coloqui de Dames, [...] obra d'una perversió poques vegades igualada en literatura. En Milà i Fontanals fou el primer a estudiar-la, encara que molt ràpidament; y, d'esser publicada, havia de tenir el seu lloc en un recull com el present, destinat als erudits y estudiosos» (1911, XXX). Tanmateix, el *Col-loqui* es troba recollit en el *Jardinet d'orats* on també hi ha composicions com ara la *Contemplació a Jesús crucificat*, esmentada en pàgines anteriors. Aquest tipus de manifestació literària, tan allunyat dels inspirats textos sobre la passió, devia contenir una bona dosi de broma i un to menys seriós del que li atribueix Miquel i Planas si autors com Fenollar podien escriure al costat de versos religiosos obres com *Lo procés de les olives*.

En el *Col-loqui de dames* una casada, una vídua i una beata parlen a la Seu de València durant els oficis del divendres sant, mentre que un vell les escolta i fa de transmissor de la conversa, tot astorat. La casada és una dama jove que, tal i com pertocava en el seu temps, es casa segons les conveniències de la família, i és rica, però té un marit vell. Després de la introducció del vell, intervé la casada, que primer es descriu com a jove i molt bella. També explica totes les coses que té: vestits, joies, etc., però es queixa que el marit és vell i no fa l'amor com cal. A més, ella no té llibertat d'acció.

Mas bon punt nasch qui james tench
captivitat:
y té molta llibertat,
o tost enviuda! (Miquel i Planas 1911: 265)

Les vídues sí que tenen llibertat en l'Edat Mitjana perquè, no sotmeses al marit, poden fer la seua voluntat; bé dedicar-se a l'administració dels propis béns, bé a la vida santa com en els casos molt coneguts de santa Paula o santa Brígida. El que passa és que en aquest relat la vídua presumeix de tenir tots els amants que vol i les seues companyes la critiquen i no s'ho arriben a creure. Pel que fa a la beata, és caracteritzada amb un terme que segons Coromines vol dir «benaventurat, 'persona religiosa molt donada a freqüentar les esglésies', 'beatificat per l'església', pres del llatí beatus, felix. La primera documentació la troba en la primera meitat del segle XIV, al *sermó del Bisbetó*, i després ja en el XV. Segons *DCVB* beata és una dona que, sense pertànyer a un orde religiós, en practica certes regles enmig del món, i recull la documentació del *Sermó del Bisbetó* «Les unas són beguinas, altres beates», i a continuació esmenta el

Col·loqui. Sembla, doncs, que es tracta d'un tipus femení proper al de les beguines, que feien obres de caritat pels hospitals, les cases, etc. Aquesta situació els donava una certa llibertat de moviment, que en aquest cas ella aprofita d'una manera especial. Però totes les acusacions de què és objecte (bruixa, etc.) tenen una raó de ser clara: les dones que s'ocupaven de les cases tenien certs coneixements mèdics, i les beguines, que ajudaven en hospitals, leproseries, etc., també. Segons en quines circumstàncies, aquelles arts mèdiques podien considerar-se de fetillers. Així doncs, els tres tipus de situació social que trobem en el *Col·loqui de dames* corresponen a tipus socials de l'època i que també trobem en els segles anteriors: la dama que es casa per un contracte, la vídua que té una posició amb una llibertat més gran, i la beata que pot anar per les cases ajudant els altres, com feien les beguines.

Ara bé, aquestes dones expliquen bàsicament històries relacionades amb el sexe, amb la insatisfacció sexual, o amb el nombre d'amants més o menys nombrós i variat que tenen. La dona casada ara acaba acceptant els amants; la beata, en lloc d'ajudar els altres es dedica a fer d'alcatola, i la vídua vol semblar bella quan ja no ho és. Aquestes dones procedeixen d'un món i d'unes condicions socials que són les que tenia la dona en els segles XIII, XIV i XV (Wade 1988) i si es queixen tan exageradament i parlen amb tanta desimboltura de la seua promiscuïtat és probablement per reacció a una exagerada valoració de la castedat en el segle XV, cosa que també ens fa veure la literatura.

La castedat en la dona es valora des de ben aviat en la tradició cristiana; sant Jeroni ja parla ben positivament de la virginitat. És un valor que apareix entre els trobadors dels del segle XIII i molt utilitzat pels *stilnovisti*.²⁰ En el mateix segle XIII, la difusió de la *Legenda Aurea* de Jaume de la Voràgine va reforçar aquests valors. Com apunta Bussel Thompson: «Influye en los valores que se destacan de los varios santos que retrata Jacobus. Y se ha notado, por ejemplo, que el prejuicio contra el matrimonio y el sexo que se manifestaba entre las mujeres a partir del siglo XIV (y por el XV) es obsesión derivada directamente de la *Legenda aurea* (Reames 206-207)» (1990: 98).

Les dones de la *Legende sanctorum*, més coneguda com *Legenda aurea* (LA), models de virtut femenina, màrtirs de la fe però també dones en un temps difícil, són, en un gran nombre dels casos, joves verges. La LA és la història de les vides dels sants del calendari eclesiàstic. Va ser escrita cap al 1260 en llatí per Jaume de la Voràgine –Jacobus a Voragine (1228-1298)²¹ o Jacopo da Varazze en italià– i va tenir un gran èxit, tant que es va traduir a diverses llengües, entre elles l'italià, l'occità i el català, amb la consegüent difusió a tot Europa. La traducció catalana es va fer molt aviat, en el segle XIII, i la coneixem ara amb el nom de *Vides de sants Rosselloneses* (Vides 1977). Es conserva en cinc manuscrits catalans, el més antic dels quals és possible que es copiara durant els anys 1280-1310 al monestir de Sant Miquel de Cuixà. La difusió no minvà en els segles successius, ja que amb el títol de *Flos sanctorum* es va publicar el 1514 a València, per Jordi Costilla, i el 1524, a Barcelona. A més, sembla ser una font important del *Recull de eximplis e miracles, gestes e faules e altres ligendes ordenades per ABC*, exemplari la versió catalana del qual pot ser del començament de segle XV

(20) Vegeu la nota al poema V de Jordi de Sant Jordi (1984).

(21) Edició de Graesse (Voragine 1965), també Varazze 1999. Les vides de sants són molt nombroses durant l'edat mitjana, des dels *Diàlegs* de sant Gregori el Gran, que es consideren un precedent del gènere, passem a la profusió de vides de sants a partir del segle X. Va tenir una gran difusió en els segles posteriors (Bussel Thompson 1990, Courcelles 1991). Sobre alguns aspectes relacionats amb el *Col·loqui*, vegeu Cantavella 1991 i Martínez Romero 2001b.

(Ysern 1990). En el segle xv coneixem, a més, un cançoner de poesies religioses, el *Cançoner sagrat de vides de sants* (Foulché 1912), que recull en forma de goig moltes de les vides de la LA. Així, la LA devia ser ben coneguda en terres catalanes entre els segles XIII i XV.²² Era molt llegida, una de les obres de major difusió en el segle xv i fins i fot arribà a influir en els costums socials. En el model de virtut que es desprenia de la LA i que reflecteixen posteriorment altres santes com Caterina de Siena, la castedat era un dels punts fonamentals. En el segle xv, el *Cançoner sagrat de vides de sants*, diu en la primera cobla dedicada a santa Caterina de Siena «De la gran ciutat de Cena /vos sou verge singular»; en el mateix segle xv Ausiàs March havia lloat dona Teresa dient «Verge no sou perquè Déu ne volch casta» (XXIII, 24); Joan Roís de Corella havia escrit la *Història de Josep*²³ en què es parla de la castedat; i la *Història de Josep* (1502) (marit de Maria), de Joan Carbonell, insisteix també en la virginitat. I Jordi de Sant Jordi en el poema V, *Midons*, diu «perqu'el'es tals que tot lo mon abarca le renoms sieus, tant es valenz e casta» (Sant Jordi 1984:128, v.13-14). Aquest *Col·loqui de dames* sembla un contrapunt clar a aquella característica del model de virtut femenina que sembla bastant en vigor en el segle xv, —reforçada probablement pel culte marià i pel debat entorn de la Immaculada Concepció— i que havia preocupat també el dominic compilador de la LA.

Així doncs, si en moltes manifestacions literàries del segle xv es valora la castedat fins a extrems exagerats —recordaré la solució final del recorregut del protagonista de l'*Espill* de Jaume Roig—, el *Col·loqui de dames* presenta un contrapunt, evidentment exagerat, com ho devien ser les postures contràries. S'inscriu en un conjunt de composicions de to divertit més o menys pujat com són *Lo procés de les Olives*, *Lo somni de Joan Joan*, i més tard, en el XVI, la *Disputa de Viudes i Donzelles* d'Andreu Martí Pineda, obres en les quals es manifesta una altra postura que dona una importància molt menor al tema de la castedat.

5. CONCLUSIONS

Per acostar-nos al segle xv, segle d'esplendor de les lletres catalanes però també moment d'importants canvis i de trànsit entre una època i una altra, hem de considerar amb certa prudència algunes afirmacions que hom extrau de les històries de la literatura i dels estudis crítics. En primer lloc, la figura excepcional d'Ausiàs March, que protagonitza la primera part del segle i que utilitza un registre literari que canviarà ràpidament en les darreres dècades, continua exercint el seu mestratge en escriptors més joves, com ara Joan Roís de Corella —i no ens hem ocupat ara d'epígons més directes en el segle xv i en el XVI.

I si per passar la barrera de la primera a la segona part del segle hem vist que hi ha elements de continuïtat, també hem pogut indicar que entre els membres dels dos cercles que representen l'ambient literari valencià d'aquesta època els contactes eren

(22) En el segle xv Rubió esmenta algunes col·leccions de poesia lírica religiosa, en forma manuscrita i impresa: "Les dues col·leccions més importants de poesies religioses en forma de goig, encara que no sempre siguin dedicades a la Verge són la que es troba manuscrita com a 'disjecta membra' a la Biblioteca de Catalunya i a la Municipal de València, i que fou publicada per la Societat Catalana de Bibliòfils (*Cançoner Sagrat de Vides de Sants*, Barcelona, 1912), i el cançoner del poeta valencià Miquel Ortigues (1a ed. a València, 1512)" (Rubió 1984, 1: 451). Edició de Foulché (1912). En molts casos es tracta d'un resum del que llegim en la LA, però també s'inclouen altres sants i santes posteriors, com ara Caterina de Siena, de qui es diu:

Esperit de proffecia,
Verge digna, tingués vós,
La sagrada thaulegia
Declaras als grans doctors:
Atorgada-us fon licència
De pricar publicament,
Puix la vostra gran sciència
Salut era de la gent.

(23) Es troba copiada en el *Jardinet d'Orats* i el manuscrit de Maians; té dues edicions antigues, de 1485 i de 1500. Vegeu Wittlin (1999) qui fa veure que, en la traducció del text bíblic, Corella allarga la història de la dona de Putifar, cosa que augmentaria el mèrit de Josep, i, d'altra banda, omet l'episodi de Tamar.

freqüents, que no estaven aïllats uns dels altres i que, fins i tot, hi ha en les obres dels autors més significatius en un i l'altre, exemples que hom pot considerar com a representants del corrent oposat.

Entre els escriptors de la segona meitat del xv valencià trobem algunes característiques cridaneres, com ara el fet que escrivien freqüentment en col·laboració, o que tenien una producció molt dispar, ja que, per exemple, en el cas de Bernat Fenollar, en unes ocasions participa en obres de caràcter realista i satíric com *Lo procés de les olives* i en d'altres adopta un to devot, oracional, com en la *Istòria de la Passió*. Els exemples de Joan Roís de Corella i de Bernat Fenollar ens han permès veure que entre unes obres i altres no hi ha una diferència tan gran com pot semblar en primera instància, ja que es pot endevinar una mateixa intenció en molts casos, com ara quan hom els atribueix un caràcter exemplar. Tampoc hem de llegir les obres religioses d'aquells escriptors simplement com productes per a l'edificació o la teorització teològica; hem pogut comprovar que manifesten una clara intenció literària en les tècniques que usen, en la prosa artitzada, en els models que imiten, entre els quals hi ha Ausiàs March, Jordi de Sant Jordi, i, a través d'ell, la lírica trobadoresca, etc. D'una altra banda, molts textos de caràcter profà s'entenen en el context de pensament que transmeten les obres de tema religiós, les complementen o bé les contesten.

El màxim representant de la prosa artitzada, Joan Roís de Corella, dirigia a Bernat Fenollar, representant del corrent burgés i realista, els versos següents:

Ffenoll molt dolç esculpir vos han marbre,
Hon sereu tret del viu en bella pedra;
E diral mot, «Aquest és lo bell arbre
Que parla flors, en rims pus verts que ledra» (Roís de Corella 1913: 430)

I Fenollar preguntava a Corella en una demanda si la pietat pot matar. En les obres de caràcter realista i burgés entre els segles xv i xvi podem endevinar l'oposició a certs valors culturals representats abundantment en la literatura de l'època, com ara la vellesa o la castedat; així, cal llegir-los com a contrapunts a aquelles obres doctrinals. Encara sabem poques coses de molts dels autors que formaven aquells cercles literaris²⁴ i es pot especular sobre l'autoria de certes obres, com han fet Guia (1996) o recentment Badia (1999). A més de les dades d'arxiu, el coneixement dels textos ens pot ajudar a entendre les informacions objectives que tenim a hores d'ara, a perfilar, a poc a poc, la realitat literària que ens ofereixen.

(24) Riquer (1993) va demostrar que sota el nom d'Escrivà hi havia dos escriptors i no un de sol, bilingüe. Chiner (1993, 1993b, 1997, 1999) ha aportat dades fonamentals sobre Martorell, sobre Ausiàs March, sobre Corella. Josep Guia (en premsa), per exemple, ha trobat noves dades sobre Jaume Gassull i la seua família.

MARINELA GARCIA SEMPERE
Universitat d'Alacant

APÈNDIX

1. Bernat Fenollar

Y deya: «Dexau-me mos fills mon fill digne,
puix no-l m'an deixat en vida-ls juheus,
deixau-me tocar lo seu cos insigne
e yo cantaré com fa lo blanch signe
lo cant de la mort ab molt dolces veus;
que blanchs de greu dol tinch ossos y venes
en riu de grans làgremes que brollen mos ulls
hon, prest, ab les ales esteses y plenes
e plors y sospirs, treballs, mals y penes
batre prest ma vida de mort en esculls.

Y aureu de tenir lavòs una cura
dels dos, puix als dos ha mort una mort.
E si lo tal plànyer la mort no-m procura,
posau-m·axí viva en la sepultura
perquè fill e mare cantem d'un acort.
Preneu, donchs, tancau-nos als dos en un marbre
puix amor ho força he u dicta rahó,
lavòs estarà lo fruyt ab son arbre,
essent lo seu cos engüent de dolç carbre
lo meu preservant de corrupció.

Seran-li mos braços y mans la mortalla,
aquell abraçant ab molt gran delit,
y en casa tan fosca serà cremant falla
amor, y la fe, sens fer jamés falla,
farà que li sia l'estrado y lo lit.
E no passarà de temps gran estona
quant sola, tancada ab ell me veuré,
que fent com sol fer als fills la leona,
o prest faré viure del fill la pressona,
o prest, trista mare, plorant yo morré.

La verge Maria

Dirà l'epitaffi: «Amor una causa
que mare y fill sien nafrats d'un coltell;

al fill, los seus fills de mort foren causa,
hi-l fill a la mare, sens fer d'amor pausa,
fa huy que viu morta per la mort d'aquell. »
Donchs, fill meu Johan, negú-m contradiga
en esta demanda tan justa que us faç,
e puix nuu d'amor ab ell tant me liga,
feu prest dins la tomba dels dos una liga
perquè yo-l contemple tostemps en la faç. (vv. 4189-4229)

2. Joan Roís de Corella

O, Fill tot meu!, hoyu a mi queus parle;
quen lo dur Pal haueu hoyt lo ladre.
Puix no voleu que de present yo muyra,
estigua [a]b Uos tancada [e]n lo sepulcre.
Yo us acollí en lo meu verge ventre,
ara vos, Fill, rebeume dins la tomba;
que nos pot fer entrels vius yo conuersse,
puix que, Uos mort, es ja ma vida morta.

En maior loch no pensseu yom estengua
del que vos, Fill, pendreu dins en la pedra.
Giten a mi primera en la fossa,
que no us es nou dormir en los meus brassos!
Cobrir uos ha lo mantell qu[e] a mi cobre;
e si no us par uos baste tal mortalla,
la mia carn, que viu haueu vestida,
no us sia greu, que, mort, encara us cobra.

(Roís de Corella 1913: 410, vv. 28-43)

3. Joan Roís de Corella *Història de Leànder i Hero*

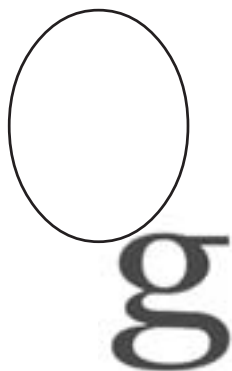
E tu, Leànder, perdona si més llargues les tues obsèquies no celebre, que a la mia boca fall la veu i als meus ulls aigua i sang, ab què més llargament la tua mort deplorant lamente. E si axí morint espire, no poré calfar ni untar lo teu cos ab los engüents que hi aparelle; doncs, serà millor que, morint per tu e sobre tu, ab la mia sang llavant i escalfant lo teu cos ja fred, embalsamant unte, e ab aquelles teles que per eixugar a tu viu aparellades tenia, la mia dida (la qual a tu no menys que a mi amava), abduis abraçats, semblants a un cos amortallant nos embene, i en un sepulcre tan estret nos tanque, que els nostres ossos mesclats a la fi en una pols se converteixquen: i en lletres gregues sobre la nostra tomba, semblant epitafi escolpit escrivia:

Amor cruel qui els has units en vida,
i, ab gran dolor, lo viure els has fet perdre:
après la mort los tanca en lo sepulcre. (Roís de Corella 1980: 136).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ, M. (1900) *Cançoners d'obres vulgars. Cançoners de les obretes en nostra llengua materna més divulgades durant los segles XIV, XV i XVI; recullit e ordenat per Marian Aguiló y Fuster*, Barcelona, Librería de Alvar Verdager.
- ALEMANY, R. (1993) «Dels límits del feminisme de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena», dins R. ALEMANY *et al.* eds., *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991), I, Barcelona/Alacant/València/Castelló, PAM, Universitat d'Alacant/Universitat de València/Universitat Jaume I de Castelló, pp. 301-313.
- (2000) «Ausiàs March y las letras valencianas del s. XV: vasos comunicantes», dins Lourdes SÁNCHEZ RODRIGO-Enrique J. NOGUERAS VALDIVIESO eds., *Ausiàs March y las literaturas de su época*, Granada, Universidad de Granada, pp. 111-131.
- ÁLVAREZ PELLITERO, A. M. (1976) *La obra lingüística y literaria de Fray Ambrosio Montesino*, Valladolid, Colección Castilla, Universidad de Valladolid.
- ANNICCHIARICO, A. (1991-92) «Perché 'tragedia'? Il gioco delle 'ambiguità' nella *Tragedia de Caldesa* di Joan Roís de Corella», *BRABLB*, 43, pp. 59-79.
- BADIA, L. ed. (1982) *Poesia trobadoresca*, Barcelona, Edicions 62.
- (1988) ««L'humanisme català»: formació i crisi d'un concepte historiogràfic» i «Sobre l'Edat Mitjana, el Renaixement, l'Humanisme i la fascinació ideològica de les etiquetes historiogràfiques», dins L. BADIA, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 13-51.
- (1993) *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València/Barcelona, IIFV/PAM.
- BADIA I MARGARIT, A. M. (1999) *Les Regles de esquivar vocables i «la qüestió de la llengua»*, Barcelona, IEC, («Biblioteca Filològica; XXXVIII»).
- BATAILLON, M. (1950) *Erasmus y España*, México, Fondo de Cultura Económica.
- BUSSEL THOMPSON, B. (1990) ««Plumbei cordis, oris ferrei:» la recepció de la teología de Jacobus a Voragine y su *Legenda aurea* en la Península», dins J. E. CONNOLLY, A. DEYERMOND, B. DUTTON eds., *Saints and their Authors: Studies in Medieval Hispanic Hagiography in Honor of John K. Wlash*, Madison, pp. 97-107.
- CABRÉ, LL. i J. TURRÓ (1995) «“Perché alcun ordine gli habbia ad esser necessario”: La poesia d'Ausiàs March i la tradició petrarquista», *Cultura Neolatina. Revista di Filologia romanza fondata da Giulio Bertoni*. Anno LV-1995, fasc. 1-2, pp. 117-136.

- CANTAVELLA, R. (1991) «L'educació femenina per al matrimoni: dos opuscles catalans medievals», dins A. FERRANDO i A. G. HAUF eds., *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* (=Miscel·lània Joan Fuster), V, Barcelona, PAM, pp. 33-57.
- (1999) «Aspectes argumentals de la *Tragèdia de Caldesa*», dins R. ALEMANY, ed., *Ausiàs March i el món cultural del segle xv*, Alacant, IIFV («Symposia Philologica»), I, pp. 299-318.
- CARRÉ, A. (1984), «L'estil de Jaume Roig: la virulència i la comicitat», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, IX (=Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit, 1), Barcelona, PAM, pp. 109-118.
- (1999) «Recorregut per la llengua d'Ausiàs March (1397-1458)», dins Rafael ALEMANY, ed., *Ausiàs March i el món cultural del segle xv*, Alacant, IIFV («Symposia Philologica»), I, pp. 135-172.
- CASANOVA, E. (1999b) «La llengua de Joan Roís de Corella (1435.1497): una presentació», dins V. MARTINES, ed., *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil, pp. 89-106.
- CHINER, J. (1993) *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alcoi, Marfil.
- (1993b) «Aportació a la biografia de Joan Roís de Corella: noves dades sobre el seu naixement i la seua mort», *Caplletra* 15, tardor, pp. 49-62.
- (1997) *Ausiàs March i la València del segle xv (1400-1459)*, València, Generalitat Valenciana, Consell Valencià de Cultura.
- (1999) «1997, any March? Noves dades sobre el naixement d'Ausiàs», dins R. ALEMANY, ed., *Ausiàs March i el món cultural del segle xv*, Alacant, IIFV («Symposia Philologica»), 1, pp. 13-44.
- CINGOLANI, S. M. (1998) *Joan Roís de Corella: la importància de dir-se honest*, València, 3 i 4.
- (1999) «L'art al·lusiú: Ausiàs March a l'obra de Joan Roís de Corella», dins R. ALEMANY, ed., *Ausiàs March i el món cultural del segle xv*, Universitat d'Alacant, IIFV («Simposia Philologica»), 1, pp. 247-265.
- COROMINES, J. (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial/ La Caixa, 9 vols.
- COURCELLES, D. DE (1991) «De la relecture à l'interprétation des vies saintes en Catalogne», dins A. FERRANDO i A. G. HAUF, eds., *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes IV* (=Miscel·lània Joan Fuster), PAM, pp.147-163.
- CURTIUS, E. R. (1948) *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Berna (versió castellana: Mèxic, 1955, 1984⁴).
- DARBORD, M. (1965) *La poésie religieuse espagnole des Rois Catholiques à Philippe II*, París, Centre de Recherches de l'Institut d'Études Hispaniques.
- DCVB (1930-1962) Antoni Maria ALCOVER i Francesc de Borja MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vols.
- ESCARTÍ, V. J. (1993) «Fuster i la Decadència», dins AA.DD., *Joan Fuster entre nosaltres*, València, Conselleria de Cultura, pp. 109-113.

- (1997) *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March. 1539*. Estudi i transcripció acompanyada del facsímil de l'obra, València, Bancaixa.
- [FEBRER] (1982) = PRÓIXITA, FEBRER *et. al.*, *Obra lírica*, a cura de M. DE RIQUER, Barcelona, Edicions 62.
- [FENOLLAR, B. & Pere MARTÍNEZ] (1912) *Lo passi en cobles*. (*Precedit d'una breu notícia biogràfica i bibliogràfica dels autors*), F. MARTÍ GRAJALES, ed., València. [Edició facsímil a París-València, València, 1991 («Biblioteca Valenciana»)].
- [FENOLLAR, B. *et al.*] (1988) *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, edició de V. PITARCH i L. GIMENO, introducció de S. JÀFER, València, Tres i Quatre («L'Estel», 6).
- [FENOLLAR, B. *et al.*] (2002) *Lo passi en cobles*, edició i estudi de M. GARCIA SEMPÈRE, Alacant-València-Castelló, IIFV-PAM («Biblioteca Sanchis Guarner», 60).
- FERGUSON, W. (1948), *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge, Houghton Mifflin Company.
- FERRANDO FRANCÉS, A. (1983) *Els certàmens poètics valencians del s. XIV al XIX*, València, Institut de Literatura i Estudis Filològics, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València.
- (1996) «El concepte d'escola valenciana aplicat als poetes valencians de l'època de Fenollar: consideracions sobre el seu bilingüisme», dins S. S. HINTZ, ed., *Essays in Honor of Josep M. Solà-Solà: Linguistic and Literary Relations of Catalan and Castilian*, New York, Peter Lang, pp. 199-217.
- (1999) «L'anònim pròleg d'una no poc devota adoració de Jesús crucificat: una mostra de la prosa artitzada de les darreries del segle XV», dins V. MARTINES ed., *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil, pp. 133-156.
- R. FOULCHÉ-DELBOSC i J. MASSÓI TORRENTS (1912) *Cançoners sagrats de vides de sants (segle XV)*, Barcelona, Societat Catalana de Bibliòfils.
- FUSTER, J. (1962) «Lectors i escriptors en la València del segle XV», *Poetes, moriscos i capellans*, València, L'Estel. (reedició de 1986, València, 3 i 4, pp. 9-82).
- (1968) «El món literari de sor Isabel de Villena», *Obres completes*, I, Barcelona, Edicions 62, pp. 153-174.
- (1968b) «Jaume Roig i sor Isabel de Villena», *Obres completes*, I, Barcelona, Edicions 62, pp. 175-212.
- GARCÍA GUAL, C. (1988) *Primeras novelas europeas*, Madrid, Istmo.
- GARCIA SEMPÈRE, M. (1999) «Algunes connexions entre l'obra religiosa i l'obra profana de Joan Roís de Corella: l'Oració i la prosa mitològica *La història de Leànder i Hero*», dins Vicent MARTINES, ed., *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil, pp. 169-181.
- (1999b) «*La Istòria de la Passió*, un poema narratiu de Bernat Fenollar i Pere Martines», dins R. ALEMANY, ed., *Ausiàs March i el món cultural del segle XV*, («Symposia Philologica», 1), Alacant, Universitat d'Alacant, IIFV, pp. 319-341.

- (2000) «La tradición y la originalidad en *la Istòria de la Passió* de Bernat Fenollar y Pere Martines y en la *Vita Christi* de Isabel de Villena», *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, VI, pp. 47-68.
- GAROLERA, N. (1985) *Anàlisis i comentaris de textos literaris catalans*, I, Barcelona, Curial.
- GUIA, J. (1996) *De Martorell a Corella, descobrint l'autor de Tirant lo Blanc*, Barcelona, Afers.
- (en premsa) «Dades biogràfiques sobre Jaume Gassull».
- HAUF I VALLS, A. G. (1990) *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València, IFV/PAM («Biblioteca Sanchis Guarner»).
- (1995) Estudi introductor a Isabel de Villena, *Vita Christi*.
- HUIZINGA, J. (1930), *El otoño de la Edad Media*, Madrid, Galo Sáez (reed. Madrid, 1978).
- [KEMPIS] (1911) = T. DE KEMPIS, *Imitatio Christi et de contemptu mundi*, traducció de Miquel Pérez, Barcelona, 1482. (Ed. de Miquel i Planas, Barcelona).
- LIMORTI, P. (1999) «*Tirant lo Blanc*» i la historiografia catalana medieval, Alacant, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Diputació Provincial d'Alacant.
- [MARCH, A.] (1912) *Les obres d'Auzias March*, edició crítica per Amadeu Pagès. (Facsimil, València, Generalitat Valenciana, Consell Valencià de Cultura, 1991).
- [MARCH, A.] (1952-1959) *Poesies*, 5 vol., ed. de P. Bohigas, Barcelona, Barcino. (Reedició revisada per Amadeu Soberanas i Noemí Espinàs, 2000).
- [MARCH, A.] (1997) *Poesies*, edició crítica de Robert Archer, Barcelona, Barcanova.
- MARTÍN PASQUAL, LL. (1996) *La tradició animalística en la literatura catalana medieval*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. i I. MICÓ (1989-90), «Realitat i ficció al *Cançoner satíric valencià*», *BRABLB*, XLII, pp. 227-275.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. i I. MICÓ (1992), «Lectura del *Cançoner Satíric Valencià*», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXV (=Miscel·lània Jordi Carbonell, 4), pp. 5-25.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (1998) «Variacions sobre el tema «Corella i els contemporanis valencians»», *Caplletra*, 24, pp. 45-65.
- (2001a) «Joan Roís de Corella interpretat des d'Ausiàs March», *Cultura Neolatina*, LXI, pp. 159-194.
- (2001b) «L'obra profana d'Andreu Martí Pineda i la literatura valenciana de la primera meitat del XVI», *Llengua i literatura*, 12, pp. 79-104.
- [MARTORELL, J.] (1990) *Tirant lo Blanch*, ed. d'A. HAUF i V. J. ESCARTÍ, València (reed. corregida 1993).

- MCNERNEY, K. (1983) *Tirant lo Blanc revisited. A critical study*, Detroit, «Medieval and Renaissance Monograph Series».
- MENÉNDEZ PELAYO, M. (1945) *Antología de poetas líricos castellanos*, 10, Madrid.
- MIGNE, J. P. (1857-66) *Patrologiae cursus completus. Series latina*, 221 vol., París. També hi ha la base de dades *Patrologia latina database*, username *Chadwick-Healey*.
- MILÀ I FONTANALS, M. (1890), *Obras completas*, Barcelona.
- MIQUEL I PLANAS, R. ed. (1911) *Cançoner satíric Valencià dels segles xv i xvi*, Barcelona («Biblioteca catalana»).
- (1915-1920) «El cançoner devot d'en Miquel Ortigues (segle xvi)», *Bibliofília. Recull d'estudis, observacions, comentaris y notícies sobre llibres en general y sobre qüestions de llengua y literatura catalanes en particular*, II, Barcelona, pp. 1-55.
- MOLAS, J. (1986) «Sobre la periodització en les històries generals de la literatura catalana», dins *Symposium in honorem professor Martí de Riquer*, Universitat de Barcelona, Quaderns Crema, pp. 257-273.
- PALÀCIOS, J. (1975) *Poesia religiosa del segle xvi. I. Obres en llaor de senta Caterina de Sena (València, 1511), Obres en loors de la santíssima creu (València, 1515)*, València, Gràfiques Soler.
- RIBA, C. (1979) «L'«Oració» de Roís de Corella», *Clàssics i moderns*, Barcelona, Edicions 62-La Caixa, pp. 20-22. Reeditat en Garolera (1985).
- RIBELLES COMÍN, J. (1929) *Bibliografía de la lengua valenciana*, II, Madrid. Reimpresió per Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein, 1969.
- RIQUER, M. DE (1964) *Història de la literatura catalana*, III, Barcelona, Ariel. (2a edició, de 1983).
- (1985) «Els «Stramps» de Jordi de Sant Jordi: idees i influències» dins Garolera (1985), pp. 96-104.
- (1993) «Los escritores mossèn Joan Escrivà y el Comendador Escrivà», *Cultura Neolatina*, LIII, 1-2, pp. 85-113.
- [ROÍS DE CORELLA, J.] (1495) *Lo quart del Cartoxà*, València, novembre de 1495. Edició facsímil de l'exemplar conservat en la biblioteca Serrano Morales, amb introducció de Jaume Chiner, feta per l'Ajuntament de València («Els clàssics valencians»), 1998.
- [ROÍS DE CORELLA, J.] (1913) *Obres de Joan Roiç de Corella*, ed. de R. MIQUEL I PLANAS, Barcelona («Biblioteca Catalana»).
- [ROÍS DE CORELLA, J.] (1980) *Tragèdia de Caldesa i altres proses*, a cura de Marina Gustà, Barcelona, Edicions 62.
- ROSSICH, A. (1989) «Renaixement, Manierisme i Barroc en la literatura catalana», dins A. M. BADIA MARGARIT i M. de CAMPRUBÍ eds., *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, II. Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988, Barcelona, PAM, pp. 149-179.

- (1990) «La literatura catalana entre el Barroc i el Romanticisme», *Caplletra*, 9, pp. 35-57.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1984) *Història de la literatura catalana*, 3 volums, Barcelona, PAM («Biblioteca Abat Oliba», 40).
- [SANT JORDI, J. DE] (1984) *Les poesies de Jordi de Sant Jordi. Cavaller valencià del segle xv*, ed. de M. DE RIQUER I L. BADIA, València, 3 i 4.
- VARAZZE, J. (1999), *Legenda aurea*. Edizione critica a cura di Giovanni Paolo Maggioni, Firenze, Sismel, Edizioni del Galluzzo.
- VIDES (1977) = *Vides de sants Rosselloneses*, edició de Maneikis Kniazzeh, Charlotte S., i Neugaard, Edward J., Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- [VILLENA, I. DE] (1995), *Vita Christi*, selecció i edició d'Albert-Guillem Hauf i Valls, Barcelona, Edicions 62.
- VORAGINE, JACOBI A (1965), *Legenda aurea. Vulgo Historia Lombardica Dicta*, ed. de Th. Graesse, Osnabrück, Otto Zeller, reproductio phototypica editionis tertiae 1890 (1a ed. 1845).
- WADE LABARGE, M. (1988) *La mujer en la Edad Media*, Madrid, Nerea. Original anglés, 1986.
- WITTLIN, C. (1997) «La *Biblis*, *Mirra* i *Santa Anna* de Joan Roís de Corella: traduccions modulades, amplificades i adaptades», dins Tomàs Martínez, ed., «*Lo gentil estil fa pus clara la sentència*». *De literatura i cultura a la València medieval (Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura, VIII)*, pp. 175-189.
- (1999), «La *Història de Josef* de Joan Roís de Corella: traducció amplificada i retoricada del text bíblic», dins Vicent MARTINES ed., *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil («Col·lecció Universitas»), pp. 315-329.
- YSERN LAGARDA, J. A. (1990), «La *Legenda aurea* i el *Recull d'eximplis*», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXI (=Miscel·lània Joan Bastardas, 4)*, Barcelona, PAM, pp. 37-48.